

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ԻՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԴԱՐՆԻՆ

Տառ Մեսրոպեան և ուսումն քան կեանս հայուն հասարարուն:

ԳԷՈՐԳ Դ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ

1866 թ. սեպտեմբերի 17-ին Էջմիածնում գումարված համագալին ժողովը միաձայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրեց Գեորգ արքեպիսկոպոս Քերեստեճյանին, որ հայտնի էր արևմտահայ իրականության մեջ ծավալած ազգօգուտ մեծ գործունեությամբ: Նրա ուշադրությունից երբեք չի վրիպել ոչինչ, որ կապված էր ազգային կյանքի կազմակերպության հետ: Երջանկաճիշատակ Հայրապետը, սակայն, առանձնահատուկ վերաբերմունք է դրսևորել մշակույթի և մասնավորապես ուսումնական բնագավառների նկատմամբ: Գեորգ Դ. Կաթողիկոսի համոզմունքն էր, որ ոչ միայն Եկեղեցու, այլև ընդհանրապես ազգի ապագան կերտողը դպրոցն է, ուստիև պիտի լինի ուշադրության կենտրոնում: Հատկանշական է, որ Նոր Նախիջևանի Նիսուբա գյուղի պատվիրակները Կաթողիկոսին տեղեկացնում են իրենց գյուղում մոր եկեղեցու հիմնադրման մասին, և Վեհափառը հետաքրքրվում է՝ իսկ դպրոց ունե՞ն: Ստանալով բացասական պատասխան՝ մա խորհուրդ է տալիս մախ դպրոց բանալ, մոր միայն շարունակել եկեղեցու շինարարությունը¹:

Գառ բարձրամալուց տասը տարի անց, 27 հոկտեմբեր 1876 թվակիր կոնդակով Վեհափառը Աղեքսանդր Մանթաշյանին խոստովանում էր, թե ինքը բարձր և պատասխանատու պաշտոնն ստանձնելու պահից հոգ է տարել «բարեկարգութեան դպրոցաց և յամենայն տեղիս, յորս ցրուեալ են հայազնեայ որդիք մեր», հորդորել է «յաճախել զթիւս դպրոցաց՝ իբրև կարևորագոյն տեղեաց և հաստատութեանց, յորոց հմար է ակն ունել այժմ և առ յապայն զճշմարիտ յառաջադիմութիւն ազգիս ի ծանօթութիւն ազգային պարտոց իրեանց և յանվճար պահպանութիւն լեզուի և կրօնի Հայաստանեայց» (Էջ 712):

Ժամանելով Մայր Աթոռ՝ մա խորապես ուսումնասիրում է իրադրությունը բոլոր բնագավառներում, ինչպես սպասելի էր, կարիքն ու պակասությունը բոլոր բնագավառներում ակնառու էին. բնական-տարերային աղետներ, գաղթականություն, սով... Բայց մա անվկանդ դիմագրավում է բոլոր դժվարություններին, հետամուտ լինելով մախ արդյունավետ կրթական համակարգի ստեղծմանը: Վեհափառին անբավարար է ներկայանում Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը, մտահոգում է վերջինիս բարեկարգության խնդիրը:

¹ Տե՛ս «Վանքագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան. Գեորգ Դ», Կազմեց՝ Ս. Բնիքոյան, Երևան, 2004, էջ 40. այսուհետև սույն գրքի հղումները՝ շարադրանքի մեջ, փակագծերով:

1867 թ. հունիսի 2-ին Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքին հղած մամակում գրում է. «...կամի՞նք բանալ ի կողմնան յայտոսիկ ուսումնարանս հոգևորականս, և կերպարանափոխ առնել զտպարանն... նոյնպէս և զԺառանգատրացն վարժարանս սրբոյ Աթոռոյս դնել ի պատշաճատր կարգի» (110)...

Շուրջ չորս տարի անց ճեմարանի շենքի հյուսիսային ճակատին Հայոց Հայրապետն արձանագրելու էր. «Ողորմութեամբ Աստուծոյ ազգասէր Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց Տ.Տ. Գեորգ Դ. Կ.Պոլսեցի յոգնաջան աշխատութեամբ կառոյց զայս ճեմարան վասն ժառանգատրաց Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի արդեամբք վիճակին Աստրախանայ եւ օժանդակութեամբ Հայոց բնակելոց ի սահմանս Ռուսաստանեայց յամի Փրկչի 1871, Հայոց ՌԹԻ»: Այս հակիրճ խոսքի ետևում աներևակայելի ծավալի ամենօրյա ջանադիր հոգածությունն է: Ինչպէս շեշտված է «Արարատ» ամսագրի՝ երջանկահիշատակ Կաթողիկոսի մահախոսականում, Մեծագործ Հայրապետի «ձեռնարկած բարի գործոց մէջ ամենից ազգօգուտն ու բարեմպատակը այս ճեմարանն է, բայց պէտք է ասել, որ Հանգուցեալը սորա սկզբնատրութեան և ինձամեայ գոյութեան համար զոհեց ամենայն ինչ» (էջ 963): Դրա նշանակությունը դժվար է գերազնահատել, և ժամանակակիցների պատկերացմամբ կարևորագույն հանգամանքներից մեկը արձանագրված ենք զտնում ճեմարանի բացման հանդեսին կարդացված մերթողի մէջ.

...Ջի եթէ ի հնումն դեգերէին յար

ՅԱթէնս, Բիւզանդիոն, յԱղեքսանդրիա,

Հայ մանկտիւն այսօր ի հայրենիս գայ: (532)

Առաջին իսկ հնարավորությունն օգտագործելով՝ նա որոշում է դպրոցական շենք կառուցել, առձեռն ունենալով Աստրախանի Սերովբե եպիսկոպոս Արարատյանի դրամագլուխը, Ամստերդամի հայոց լքյալ եկեղեցու և Ջմյունհիայի կալվածների վաճառքի հասույթը, կալկաթայից Գեորգ Մանուկյանի, Մոսկվայից, Կարիմից, Տիդիսից ստացած գումարները², որ, սակայն, բավարար չէին ավարտին հասցնելու շինարարությունը: Իր մասնաձեռնությանն ամենօրյա համազգային հոգածություն էր անհրաժեշտ: Հետևաբար պէտք էր դիմումներ կատարել, և՛ ոչ միայն ազգայիններին:

Առաջին հոգալը շինափայտի հայթաթությունն էր: Կաթողիկոսը դիմում է Թուրքիայի արտաքին գործոց մախարարության պաշտոնյա Ֆուատ փաշային (28 հունիս 1867), և շուտով (սեպտեմբերի 7-ին) ստացվում է դրական պատասխան, և անվճար ստանում են ակնկալած 1000 կաղնի գերանը, տարեվերջին (30 դեկտ.) նա հայտնում է իր շնորհակալությունը: Այնուհետև իր հերթին ռուսական կառավարությունը թույլ է տալիս անտառանյութը ներկրել առանց մաքսատուրքի: Առաջ անցնելով հիշենք, որ հետագայում ևս Կաթողիկոսը դիմել է կառավարությանը համամասն հարցերով: Մասնավորաբար 1870 թ. օգոստոսի 19-ի գրությամբ խնդրում էր թույլատրել առանց մաքսավճարի ստանալ 19 արկղ թուղթ (էջ 344):

² Մաղաքիա արքևա. Օրմանեան, Ազգապարտում, հասր. Գ. Պէյրոթ, 1961, էջ 4240:

1868 թ. ապրիլին Գեորգ Դ-ը համայն հայ ժողովրդին հորդորում էր ամեն կերպ աջակցել մեծ ծախսեր պահանջող հայրենազնվեր գործին, որովհետև «չէ հնար ի գլուխ համել առանց ձեռնտության բարեպաշտությանց ձերոց, ուստի այսու մերով Հայրապետական կոնդակաւս և Աստուածային սուրբ օրհնությանս պարտ անձին համարեցաք հրաւիրել զսիրելիսդ մեր ի գործ հանգանակութեան կամաւոր և առատ տրուվք և ողորմութեամբ ձերով»:

1869 թ. հունիսի 8-ին նոր կոնդակով դիմում է Հայ Եկեղեցուն՝ աշխարհասիրտ բոլոր թեմերին. «...ի 26 ամսոյս սկիզբն կալաք հիմն արկանել նոր ի նորոյ շինութիւն ուսումնարանի Մայր Աթոռոյ - վայելուչ և կանոնաւոր ձևօք... յորդորեմք զսիրելութիւն ձեր կրկնապատկել և զաշխատութիւնս ձեր, զի ըստ յորդորական կոնդակի մերում հաւաքելով ի փոյթ զկամաւոր նուէրս բարեպաշտ ժողովրդոց մերոց անապարհեք հասուցանել ի Մայր Աթոռս առ մեզ»:

Ընդունելով Մակար արքեպիսկոպոս Մամիկոնյանի՝ Ամանորի շնորհավորանքները՝ Գեորգ Դ-ը նաև գործնական հանձնարարություններ է անում, ի շարս որոց խորհուրդ է տալիս փոխառության տոմսերի «գտնոսին միայն զոր յատկացուցեալ եմք եկամուտ ուսումնարանի Մայր Աթոռոյ, տնօրինել զարժանն... որպէս զի ամ ըստ ամէ տոկոսիքն եկեացեն լիջմիածին յանուն ճեմարանի»³:

Ս. Էջմիածնում հոգևոր ուսումնական հաստատություն հիմնելու այս նախաձեռնությունը համընդհանուր խանդավառությամբ ընդունվեց ամենուրեք, որովհետև կոչված էր իրականացնելու ազգի դարավոր երազանքը: Եվ չուշացան բարերարներն ու նվիրատուները: Օժանդակությունն իրականացվում էր ամենատարբեր եղանակներով: Թերևս առաջին արձագանքը Վրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսին էր, որ հունիսի 22-ին պատվիրում է Թիֆլիսի բոլոր եկեղեցիներին, որպեսզի հայտարարեն «ի լուր ժողովրդեան զսկզբնաւորութենէ այսր կարևոր և օգտակար գործոց, յորդորելով զնոցին Բարեպաշտութիւնս յառատատուր նուիրաբերութիւն յօժանդակութիւն մեծածախ շինութեան» (էջ 310): Սրան հաջորդում են՝ Թիֆլիսից՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսի, Արցախից՝ Հովակիմ վարդապետ Տեր-Գրիգորյանցի հայտարարությունները: Արձագանքում են առանց բացառության բոլոր հայահոծ գաղութներից. բնականաբար զլխավոր օգնությունը զալիս է մերձակա ռուսաստանյան թեմերից: 1869 թ. մայիսի 25-ին սկսված շինարարությունն ավարտվեց 1874-ին, և բացման արարողությունը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 28-ին՝ Սուրբ Գեորգի տոնին:

«Մեղու Հայաստանի» լրագիրը 1874 թ. օգոստոսի 24-ի համարում (33) գետեղում է հատուկ հոդված, որով իր հերթին հորդորում է օժանդակել Մայր Աթոռի և ճեմարանի կառուցմանը: Նրա օրինակին հետևում են և այլ թերթեր՝ դրանով իսկ նպաստելով քարոզարշավին:

Անկասկած, նվիրաբերություններ անում էին ուխտավորներն ու այցելուները, բայց ամեն ինչ չէ, որ այսօր հնարավոր է վերականգնել: 1878 թ. Հայրապետին այցելում է Պարսից Նասրեդդին շահը և նվիրաբերում 1000 ռուբլի՝ 700-ը ճեմարանին, և 300-ը՝ աղ-

³ ՄԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 17, թ. 33:

քատներին (52):

Թիֆլիսաբնակ Ազնվուրի Մելիք-Բեգլարյանն իր երկհարկանի տունը և 1000 ռ. արծաթ է նվիրաբերում «յոզուս և ի յալիտեմական սեփականությունն նորակառույց ուսումնարանին, որպէսզի տան արդեամբ» և դրամի տոկոսներով այնտեղ սովորեն «երիս մանկունս» (էջ 356-357): 30.000 արծողությամբ իր անշարժ գույքն է նվիրաբերում քիշնևի Կարապետ Թիլքեյանցը (էջ 457-458):

Արտաշես Քարտաշյանցը և նրա տիկինը կատարելով իրենց հոր՝ Սարգիս Յուզբաշյանի վերջին կամքը՝ 500 ռ. են նվիրում ճեմարանի շինարարությանը (1877 թ.): 1874 թ. հուլիսի 20-ին Արցախի թեմի առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանը գրում էր Կաթողիկոսին. «Յալտ առնեն խոնարհաբար, թէ զխոստացեալն մեօք զհազար թուրքիսն արծ. ի վիճակային արդեանց թեմիս ի նպաստ ճեմարանի Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի արդէն ընդ յայտարարութեան յ76 ամսոյս համար 63, մատուցեալ են փոստայի Ջերում Սրբութեան, խոստանալով ամի ամի նպաստամատոյց գտանիլ յառաջադիմութեան ազգաշահ նպատակի Ջերում գումարաւ» (էջ 505): Նույն ժամանակ Արցախի վիճակային կոնսիստորիան հայտնում էր, որ հոգացել է ճեմարան ուղարկվող չորս աշակերտների ճանապարհածախսը (էջ 511): Կզլարցի Ա. Կարգի վաճառական մահտեսի Եսայի Իզմիրյանցը պատրաստականություն է հայտնում որդեգրելու մեկ ճեմարանականի (23 դեկտ. 1871):

1873 թ. Նոր Նախիջևանից Գասպար Մարկոսյանը, ի հիշատակ իր ծնողների, փոխառության տոմսեր է նվիրում ճեմարանին, իսկ նրա համաքաղաքացի Խաչատուր Պախչիսարայովը՝ 1500 ռ. արծաթ (1876): Բաքվի Հայոց մարդասիրական ընկերությունն առաքում է 300 ռ., Աղ. Իսահակյանցը՝ 50 ռ. (1877), Նատալիա Զարաճյանցն ու որդիները 1000 ռ. են տրամադրում ճեմարանի մնջարանի շինարարությանը (1879) և այլն: Նվիրատվություններն սպասելիքները գերազանցեցին: Սկզբնապես նախատեսված էր ունենալ 50 աշակերտ, բայց ճեմարանի բացումից մեկ-երկու տարի անց (1876 թ.), մնջարանն ու սեղանատունը կառուցելիս նկատի ունեին 200 սան (27 մոյեմբերի 1876 թ. կոնդակը Մանթաշյանին):

Սակայն միայն հանգանակություններն ու համեստ նվիրատվությունները չէ, որ պիտի գլուխ բերեին ճեմարանի կառուցումն ու գործարկումը: 1872 թ. դեկտեմբերի 5-ի կոնդակով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը դիմում էր «աստուածաւէր և մեծահարուստ սիրելեաց ամենից հարազատ որդւոց Մայր Աթոռոյս», որպէսզի «որք կարող իցեն ըստ իւրաքանչիւր բաղձանաց եւ ձեռնհասութեանց ընկալցին զմէն մի կամ առաւել որդեգիրս՝ հատուցանելով զտարեկան ծախս ճոցա, որոց յամենայն կողմանց աշխարհի, ուր Հայք իցեն, եւ իւրաքանչիւրոցն ծախք տարեկան սահմանեալ են երեք հարիւր թուրքի, որպէս զի նուիրօք եւ նպաստիւք բարեպաշտ Ազգայնոց բանալ զճեմարանն, որոյ բարոյական արդեամբ մարթասցուք սրբել զարտօսը աչաց որդւոց Հայաստանեայց» (էջ 439):

Եվ, իսկապես, համազգային այս մեծ գործին առավել մշտնակալից եղավ հայ մեծահարուստների ներդրումը: Առաջիններից մեկը և թերևս ամենաառատաձեռնը Հովհաննես Հովհաննյանն էր, որ նախանձախնդիր էր լուսավորության հարցում և բազմիցս աջակից ու նախաձեռնող է եղել դպրոցաշինության, ուսման գործը կազմակերպելու, կանոնավորելու

ռավարությանն ճեմարանի սրբոյ Աթոռոյն» (586):

1872 թ. դեկտեմբերի 5-ի կոնդակով, որից քաղումներ արվեցին վերևում, Գեորգ Դ-ը հայտնում էր, թե միանվագ բավական մեծ գումար նվիրաբերողների անունները «արձանագրեցին ի թիւս մշտնջենաւոր բարերարաց ճեմարանիս և յաւէտ հրատարակեցին ի վերջ իւրաքանչիւր մատենից ի լոյս եկելոց ի տպարանէ Մայր Աթոռոյս սկսեալ յօրէ բացման ճեմարանի»: Կարծում ենք՝ Մայր Աթոռի հրատարակություններից (այդ թվում և պարբերականներից) կարելի կլինի քաղել ամհրաժեշտ շատ տեղեկություններ: Բայց դա հավանաբար չի կարող սպառիչ պատկերացում տալ մեզ հետաքրքրող երևույթի մասին, քանի որ անցած 130 տարիներին բազմապատկվել են տարբեր կարգի նվիրատվությունները և հասել հազարների: Եվ թե հիշյալ սկզբունքը միշտ չէ, որ հմարավոր կլինե՞ր պահպանել: Թերևս առավել գործնական կլինի ճեմարանում Ոսկեմատյան պահել և ժամանակագրական հերթականությամբ գրառել նվիրատվությունները՝ բարերարների վերաբերյալ տեղեկություններով: Ժամանակ անց դա կլինի կենսագրական յուրօրինակ բառարան, ուր համառոտ գծերով կներկայացվեն նվիրատուների կենսագրությունները, հակիրճ բնութագրերը, լուսանկարները

Սույն անդրադարձն ամհամեմատ համեմատ նպատակ էր հետապնդում. համառոտ ներկայացնել ճեմարանի գոյության առաջին տարիներին ժողովրդի և մեծահարուստների ցուցաբերած ուշադրությունը: «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան» մատենաշարի 11 հատորներից կարելի է քաղել շատ հետաքրքրական տեղեկություններ նաև հետագա շրջանի վերաբերյալ: Ի դարում ևս հայ ժողովուրդը, հոգևորականները, մտավորականությունը մշտապես ուշադիր են եղել դպրոցական գործի և մասնավորաբար ճեմարանի նկատմամբ:

Ընմարանն ամբողջ հայ հասարակության համար նվիրական մի ձեռնարկում էր և մնաց այդպիսին տասնամյակներ շարունակ: Նույնիսկ խորհրդային առաջին տարիներին, երբ դադարեցվել էր համազգային այդ հաստատության գործունեությունը, այս ու այն վայրից ստացվում էին օգտակար լինելու պատրաստակամության հավաստիացումներ, նվիրատվություններ: 1925 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը հայտնում էր, թե լեհինգրադաբնակ Ստեփան Սերեբրակյանն իր անձնական գրադարանը նվիրում է Գեորգյան ճեմարանին: Մայր Աթոռում որոշում են այն «կցել Հայրապետական մատենադարանին, մինչև որ կբացուի Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանը», և 1925 թ. հոկտեմբերի 12-ին նրան հայտնում էին, թե գրադարանը «կդառնայ [ճեմարանի] նոր կազմը-ւելիք մատենադարանի հիմնական մասը»՝ պահպանվելով նվիրատուի անունով⁴:

⁴ ՏՄ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2303, թ. 9: